

Ф.Г.ТУРЧЕНКО*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ vs. МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ (ДИСКУСІЯ СУЧАСНИКІВ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ СТОРІЧЧЯ)

Порівнюються політичні позиції двох видатних постатей українського національного руху, Михайла Грушевського та Миколи Міхновського, щодо питання майбутнього України – автономії у складі федерації чи самостійної держави. В історіографії вивчалися погляди кожного з цих діячів, натомість порівняльний аналіз ідей самостійництва та автономізму в інтерпретації М.Грушевського і М.Міхновського не проводився. Автономістсько-федералістські та самостійницькі проекти аналізуються на тлі еволюції українського політичного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Микола Міхновський, український національний рух, автономізм, самостійництво.

У вступі до нещодавно опублікованої колективної монографії вітчизняних дослідників «Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.» наголошується на необхідності «сучасного прочитання історичного досвіду України щодо усвідомлення й втілення власних етнополітичних прагнень»¹. Це справді надзвичайно актуальне питання, адже сьогодні Україна знову опинилася перед драматичним вибором між незалежністю і входженням в новітню євразійську імперію. Нагадати про історію пошуків і спроб реалізації українським народом та його ідейними провідниками свого прагнення до визволення й національного суверенітету надзвичайно своєчасно та повчально. Особливої уваги заслуговує передреволюційний і революційний період (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.), коли у суспільстві формувалися різні, по суті альтернативні погляди на майбутнє України, ішла напружена боротьба навколо їх реалізації на практиці. Звичайно, про це написано й говорено вже чимало. Саме перерахування публікацій зайняло б багато сторінок. Тому у цій статті автор пропонує зосередитися на окремому аспекті питання, котре, як уявляється, і становить самостійний дослідницький та практичний інтерес. Ітиметься про порівняльний аналіз поглядів двох видатних ідеологів українського руху – Михайла Грушевського (1866–1934 рр.) і Миколи Міхновського (1873–1924 рр.) з приводу питання, що особливо хвилювало українське суспільство: якою повинна бути *майбутня Україна – автономією у складі федеративного державного об'єднання, чи цілком самостійною соборною державою?*

Такий аналіз у літературі не проводився. Вивчалися погляди кожного з цих діячів зокрема. І у цьому плані зроблено багато², але звертає на себе увагу

* Турченко Федір Григорович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету
E-mail: tfg47@mail.ru

¹ Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси. – К., 2012. – С.11.

² Див., напр.: *Копиленко О.* Політико-правові ідеї М.Грушевського і проблеми сучасної розбудови української державності: Дис. ... д-ра юрид. наук у формі наукової доповіді. – Одеса,

та обставина, що дослідники, особливо сучасні, як правило перебирають не властиву для себе роль суддів, а їхні публікації перетворюються в набір аргументів для засудження чи виправдання певних положень і, відповідно, їх авторів, а не на пошуки істини. На початку 1990-х рр. була спроба «примирити» ці концепції: вимога федерації й автономії оголошувалася нічим іншим, як маскуванням самостійницької стратегії³. Але ця гіпотеза не одержала належного обґрунтування.

Щоб уникнути заполітизованих оцінок питання про форми самовизначення – автономія України чи її самостійність, пропонуємо провести порівняльний аналіз поглядів М.Грушевського і М.Міхновського на тлі загальної еволюції українського політичного руху в межах Російської й Австро-Угорської імперій, урахувуючи одночасно досвід інших слов'янських народів Європи.

До 1917 р. перед українським національним рухом стояло два взаємопов'язаних завдання: досягнення державного суверенітету України та об'єднання розчленованих Росією й Австро-Угорщиною українських етнічних земель. Ці завдання, власне, і становили суть «українського питання». Для його вирішення необхідні були сприятливі *внутрішні* (готовність суспільства до боротьби за самовизначення) та *зовнішні* (слухна міжнародна ситуація, якою національний політикум зміг би скористатися) умови. Обидва аспекти проблеми перебували у центрі уваги політиків, незалежно від їх ідеологічних орієнтирів, однак бачення шляхів вирішення було різним.

Про це в історичній літературі писали давно, проте увага концентрувалася на процесах у Східній чи Західній Україні, а загальноукраїнська та європейська ситуація враховувалася мало. Відтак у цій статті генезу національно-визвольних концепцій українців пропонуємо розглянути в контексті конкретно-історичної ситуації кінця ХІХ – початку ХХ ст., охарактеризувати спільне й відмінне в *автономістсько-федералістських* і *самостійницьких* проектах, розкрити внесок М.Грушевського та М.Міхновського в їх розробку.

Відомо, що переважна більшість представників українського національно-визвольного руху рубежу століть дотримувалася ідеї федеративної перебудови

1993; *Кучик О.* Генезис геополітичних орієнтацій М.Грушевського від федераліста до самостійника // Михайло Грушевський і Західна Україна: Допов. та повід. конф. до 100-річчя від початку наукової діяльності М.Грушевського у Львівському університеті (Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). – Л., 1994; *Щербак Н.* Михайло Грушевський про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності: Зб. наук. праць. – К., 2002; *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.13. – К., 2005; *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Т.С.* М.І.Міхновський: постать на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – №9–10; *Ткаченко Ю.* «Батько українських націоналістів» (Микола Міхновський) // Віче. – 1995. – №11; *Горелов М.* Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. – К., 1996; *Лінецький С. М.* Міхновський: міфи історіографії та правда історії // Молода нація: Альманах. – К., 1996. – Вип.1.

³ Див.: *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. – К., 1992. – С.49; *Гарчева Л.* Федеративна стратегія Центральної Ради та її критики // Тези та повідомлення ІІІ Міжнародного конгресу українців, Харків, 26–29 серпня 1996 р.: Історія. – Ч.2. – Х., 1996. – С.41.

Російської імперії та розв'язання «українського питання» через набуття широкої національно-територіальної автономії. Подібні ідеї було взято на озброєння національними елітами практично всіх залежних народів Центрально-Східної Європи.

Теорія федералізму («федерація» в перекладі з латини – «союз, скріплення союзом»), що почала формуватися у XVII–XVIII ст., розглядалася як принципи зв'язку між центром і суб'єктами союзної держави в територіально-політичному устрої та як політико-правова ідея досягнення компромісу між загальнодержавними й місцевими інтересами. Ця теорія отримала значне поширення завдяки успішному втіленню у життя у Швейцарії та США. Федералізм почали сприймати не тільки як оптимальну форму організації держави, за словами її палкого прихильника А. де Токвіля, а і як умову для досягнення свободи та розквіту всього людства⁴.

У кожній країні ідеї федералізму мали власне історичне підґрунтя. В Україні, серед іншого, ця традиція включала таку блискучу розробку федеративної форми державного устрою, як Гадяцький договір 1658 р., за яким передбачалося створення держави, що об'єднувала б народи Великого князівства Литовського, Корони Польської та Руського князівства (України), до якої «гетьман із Військом Запорізьким [...] добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних, шляхетні до шляхетних повертаються»⁵.

Формування автономістської традиції в історії України охоплює XVI–XVIII ст. – від часу оформлення козацтва в окрему політичну силу на території Речі Посполитої до втрати Гетьманщиною автономії у складі Російської імперії. Ця традиція пов'язана з діяльністю козацько-старшинської верхівки українського суспільства.

У XIX ст. у Центрально-Східній Європі починається доба національного відродження так званих «недержавних» народів, яке охоплює й Україну. Дослідники вважають, що український рух цілком вписується в запропоновану чеським істориком і політологом М.Грохом модернізаційну схему національних рухів «молодих» європейських народів: 1) «відкриття» історії, мови й народної культури маленькою групою вчених; 2) фаза національної агітації патріотів із метою поширення національної самосвідомості на всі верстви суспільства; 3) масовий національний рух і створення власної держави.

Національне відродження пов'язане з діяльністю частини дворянства українського походження, яке ще не втратило почуття окремішності, та представників різночинної інтелігенції, котра почала формуватися в умовах модернізації XIX ст., поступово набуваючи окремої від загальноросійської, власної української ідентичності. У свідомості європейської інтелігенції формується переконання, що кожен народ має природне право на суверенне буття. Ця ідея поширюється в залежних країнах. Але залишалося питання, чи можливо це на засадах автономії, чи для цього необхідно будувати власну незалежну державу? Виявилося, що національна еліта залежних народів Європи була більше

⁴ Токвіль А. Демократія в Америці. – Москва, 1992. – С.142.

⁵ Гадяцький трактат // Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. – К., 1993. – С.18–24.

схильна до реалізації проектів, пов'язаних із федеративною перебудовою імперій на засадах національно-територіальної автономії.

Вирішальним кроком у розвитку ідей федералізму в Україні стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства – першої української політичної організації. Висунута її учасниками ідея федерації уявлялася як засіб забезпечення історичних прав українського народу, що вважалося запорукою вільного розвитку слов'ян і Сходу Європи у цілому. Значний внесок у розвиток ідеї федералізму зробив М.Костомаров. Окрім популяризації цієї ідеї, він дав їй наукове обґрунтування, започаткувавши федералістський напрям в історіографії, проаналізувавши прояви федералізму в історичному минулому й ментальності українського народу. Остаточо в ідеології національного руху автономістські ідеї було закріплено завдяки діяльності українофільських громад та дослідницькій і громадській роботі В.Антоновича.

Зосередженість українців на прагненні до автономії (а не на ідеї повної незалежності) В.Антонович виводив із часів Богдана Хмельницького та пояснював це станом українського суспільства. Його учень М.Грушевський свідчив, що свого часу В.Антонович привселюдно зізнавався, що не вірить у державотворчий потенціал рідного народу. У публічній лекції В.Антоновича, присвяченій 250-й річниці повстання Б.Хмельницького (1898 р.), він заявив, що не гетьман, а українці були байдужими до держави або нездатними її створити, «натомість народ боровся за місцеву автономію, що й змушений був врахувати гетьман»⁶.

Федеративна ідея лежала в основі поглядів на майбутнє реформування Російської імперії видатного українського вченого і громадсько-політичного діяча М.Драгоманова. Бездержавність українців в історичних умовах ХІХ ст., на його думку, не ускладнювала історичний поступ України, адже людство вже пережило епоху національних держав: «Тепер уже люди переросли державні спілки й прямують волею та неволею до якихось інших»⁷. В одній зі своїх праць він пропонував соціалістам Росії та Польщі прямувати до східно-європейської інтернаціональної федерації⁸. А взагалі, ідеальною формулою існування людства М.Драгоманов уважав таку, де вільні особи об'єднуються у вільні громади, які утворюють спілки за національною ознакою, котрі, своєю чергою, складають європейську та всесвітню спілку⁹. Необхідність створення власної національної держави в таких умовах зникає.

Значний вплив на обґрунтування ідеї автономії України і спроби її реалізації на практиці справив видатний український історик і політик М.Грушевський. Як учений він сформувався головним чином на традиціях української історіографії другої половини ХІХ ст., зокрема наукової школи В.Антоновича та поглядів М.Драгоманова. Сам М.Грушевський оцінював ідеї

⁶ Див.: Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – К., 2011. – С.333–334.

⁷ Драгоманов М.П. Передне слово [до «Громади» 1878 р.] // Його ж. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). – К., 1991. – С.293.

⁸ Драгоманов М.П. Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. – Казань, 1909. – С.97.

⁹ Драгоманов М.П. Передне слово [До «Громади» 1878 р.]. – С.304.

свого вчителя В.Антоновича як демократичні й засадничі антидержавницькі¹⁰. Без сумніву, ці принципи справили значний вплив на світогляд, по суті на все життя залишившись його серцевиною. Оглядаючи в 1920 р. свій шлях як науковця й політичного діяча, М.Грушевський відверто заявив, що «був вихований у традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків»¹¹. Цілком природно, що оцінки історичного минулого України справили вирішальний вплив на розуміння М.Грушевським поточної ситуації і визначення перспектив на майбутнє. Утім, новітні дослідники, аналізуючи творчу спадщину історика, стверджують, що антидержавницькі концепції попередника й учителя він ніколи не сприймав беззастережно, і нерідко, коли це диктували наявні історичні джерела, у своїх дослідженнях виходив за їх рамки¹².

Відповідно до концепції народництва, українська нація сприймалася М.Грушевським як безкласова, у цій її особливості вбачалася перевага над іншими. Держава розумілася, головним чином, як апарат насильства, адже навіть незалежна вона не завжди перейнята забезпеченням для народних мас нормальних умов життя. І у цьому сенсі народники не бачили принципової різниці – у складі якої держави житиме народ. Цим визначалося їх упереджене ставлення до ідей і людей, які акцентували увагу переважно на відновленні незалежності України, не надаючи належної уваги питанням соціального визволення. Майбутнє ж українське суспільство уявлялося соціалістичним, причому вважалося, що відносини між націями Росії (як, до речі, і всіма іншими європейськими) будуватимуться на федеративних засадах. Існувало тверде переконання, що соціалізм і федералізм – це магістральна тенденція розвитку людства на найближчу та віддалену історичну перспективу, що це – тверда заповідь миру, процвітання народів Європи.

Отже, було певне загальне тло, яке сприяло поширенню й популяризації автономістсько-федералістських поглядів. Українських народників і політичні партії, що сформувалися на відповідних ідеологічних засадах на початку ХХ ст., штовхала на шлях автономізму ще й та обставина, що вони не бачили реальних сил, які могли б реалізувати ідею самостійності на практиці. Навіть М.Драгоманов в останні роки свого життя висловлював думку, що перейшов би на позиції самостійництва, коли б йому вказали на ту силу, що здатна на практиці реалізувати подібну ідею.

В умовах такої інтелектуальної атмосфери М.Грушевський увійшов у період наукової зрілості й розпочав політичну діяльність. 1894 р. він переїхав до Львова, де став професором і завідувачем кафедри місцевого університету ім. Яна Казимира. Це був саме той час, коли у Західній і Східній Україні почали формуватися національні політичні партії. Їхні лідери й ідеологи, розробляючи програмні установки, постали перед вибором – закликати до боротьби за автономію й федерацію або самостійності? Традиції попередників і досвід

¹⁰ *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.330.

¹¹ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання: Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // *Його ж.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.234.

¹² *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.330–331.

ідеологічних пошуків залежних народів Європи підказували шлях до федерації й національно-державної автономії. Як колись рівність громадян стала необхідною умовою суспільного розвитку, такою необхідністю тепер ставала рівність націй.

В Австро-Угорській імперії федералізм мав дві течії – проросійську (слов'яно- та москвофільство) й австрославізм, який переважав. На думку російської дослідниці О.Павленко, австрославізм став засобом боротьби за національні права так званих «недержавних» народів Центрально-Східної Європи, уважався запорукою їх виживання: «Дійсно, для недостатньо ще розвинених у національному відношенні суспільств австрійський конгломерат уявлявся найбільш надійною, презентативною та стабільною формою суспільного існування. Але тільки за умови рівних національних прав і можливостей, реалізація яких убачалася у федералізації»¹³.

Саме цим шляхом і пішли політики Західної України, де політичні партії почали формуватися раніше, ніж в Україні підросійській. Так, у програмі першої української партії Східної Галичини – Русько-української радикальної (РУРП), ухваленою 1890 р., формулювалася вимога крайової автономії¹⁴, а молоді радикали в 1891 р. натомість вимагали перетворення Австрії на «державу федераційну, автономічних національних держав»¹⁵.

Але вже в 1890-х рр. автономістсько-федералістськими перспективами бачення майбутнього України не вичерпувалося. У національному русі почало формуватися ставлення до федерації й автономії як своєрідного транзиту на шляху до повної державної самостійності. Ці погляди мали своїх ідеологів і теоретичне обґрунтування.

У вітчизняній суспільно-політичній думці самостійницька традиція бере свій початок від праці Ю.Бачинського «Україна irredenta» (1895 р.) та брошури М.Міхновського «Самостійна Україна – програма Революційної української партії», яка побачила світ 1900 р. Ці автори прийшли до самостійницької ідеї різними шляхами: перший через економічні аргументи та марксистську соціологію, а другий – використовуючи для цього історико-правничу аргументацію.

Молодий галицький радикал Ю.Бачинський, проаналізувавши економічне, політичне і культурне становище України у складі Австро-Угорщини та Росії, робить висновок: «Політична самостійність України, то *conditio sine qua non* її економічного і культурного розвитку, умова взагалі – можливості її існування»¹⁶. До самостійності, як кінцевої мети, пов'язаної з соціалістичною революцією, українці повинні йти через автономію у складі Австро-Угорщини та Росії. Відтак головні зусилля на першому етапі слід зосередити на боротьбі «разом з усією революційною суспільністю російською» за впровадження в Росії конституційного ладу. На думку Ю.Бачинського, європейська Росія поділяється на три регіони, що мають певну економічну «відрубність», і в яких мешкають три різні народності: східний (великоросійська народність), південно-західний

¹³ Павленко О.В. Панславизм // Славяноведение. – 1998. – №6. – С.43–60.

¹⁴ Політичні вимоги «молодших радикалів» // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – Мюнхен, 1983. – С.11–12.

¹⁵ Там само. – С.15.

¹⁶ Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін, 1924. – С.94–95.

(українці), північно-західний (поляки). Економічні суперечності між цими регіонами призведуть до боротьби між ними, за якою настане політичний поділ: «Та економічна боротьба виявиться в жаданні поділу Росії на відрубні політичні організми»¹⁷. Таким чином, спочатку йшлося про модель на зразок федерації, хоча цього терміна стосовно Росії Ю.Бачинський не використовував.

Що ж стосується Австро-Угорщини, то тут «побіда федералізму [...] – питання часу»¹⁸. Але для галичан найближчим завданням Ю.Бачинський уважав реформу виборчої системи, поділ краю на дві окремі етнічні частини – українську та польську, адже економічний розвиток території, за його переконанням, веде «не до згоди між українцями й поляками, а якраз, протилежно, до великої і то щораз більше зростаючої незгоди»¹⁹.

Після виходу книги Ю.Бачинського постулат самостійності як кінцевої мети визвольного руху був узятий на озброєння українськими партіями Галичини – РУРП²⁰, Національно-демократичним (народним) сторонництвом (1899 р.)²¹, Українською соціал-демократичною партією (1900 р.)²². Але вважати це прямим наслідком впливів цієї книжки немає підстав. Радше вона віддзеркалила прагнення галицького суспільства мати «ідеальний проект» майбутнього, який убачався в незалежності.

На Наддніпрянщині ж самостійницьку перспективу України запропонував молодий націоналіст, адвокат М.Міхновський. Початок його політичної діяльності пов'язаний із Братством тарасівців (1891 р.) – нелегальним об'єднанням національно свідомої, політизованої молоді, своєрідною перехідною ланкою від студентських громад до політичної партії. У програмному документі – «Profession de foi молодих українців» (1893 р.) – висувалися вимоги перебудови Росії на федеративних засадах і гасло автономії України. В організації діяло досить сильне крило, яке вважало автономію лише етапом на шляху до повної самостійності. До нього належав і студент юридичного факультету київського Університету св. Володимира М.Міхновський²³. Без сумніву, він був знайомий зі змістом книги Ю.Бачинського і знав про наростання самостійницьких настроїв в українському визвольному русі Галичини. Серед іншого, про це він міг дізнатися особисто під час своїх поїздок у Галичину.

У «Profession de foi молодих українців» ставилося завдання створення в Галичині «операційної бази» для розгортання ефективної національної роботи в губерніях російської України²⁴. М.Міхновський був серед тих, хто особливо активно працював над реалізацією цього проекту, а відтак неодноразово відвідував Галичину. Достеменно відомо, що він не раз бував у Львові (як і

¹⁷ Бачинський Ю. Україна irredenta. – С.87.

¹⁸ Там само. – С.70.

¹⁹ Там само. – С.165.

²⁰ Дорошенко В. Значення «Ukraina irredenta» в історії розвитку української національної свідомості // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.ІХ.

²¹ Програма національно-демократичного (народного) сторонництва // Там само. – С.57–58.

²² Поява соціал-демократичної партії в Галичині // Там само. – С.56.

²³ Див.: Наумов С. «Братство тарасівців» // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.56.

²⁴ Profession de foi молодих українців // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.23.

у Чернівцях), спілкувався не лише з політиками, а й з діячами культури, у т.ч. І.Франком, О.Маковеем, М.Павликом та ін.²⁵ Зокрема, за агентурними даними Київського губернського жандармського управління, М.Міхновський у грудні 1897 р. відвідав Львів, де встановив «близькі відносини з галицькими представниками українофільської партії [...], закупив значну кількість забронених видань малоросійською мовою, у тому числі твори Драгоманова та Франка, з якими повернувся до Росії»²⁶. Серед тих, із ким у грудні 1897 р. зустрічався 24-річний юрист М.Міхновський, згадувався 31-річний історик М.Грушевський, який 1894 р. переїхав з Києва до Львова²⁷.

Про зміст розмов М.Міхновського з М.Грушевським у доступних нам документах не говориться нічого. Але є підстави припустити, що теми могли бути найрізноманітнішими. На таку думку наптовкують листи М.Міхновського до М.Грушевського від 18 березня і 10 жовтня 1897 р. (ще до грудневої поїздки). У першому з них ідеться про транспортування в Наддніпрянську Україну нелегальної друкованої продукції з Галичини²⁸. Другий лист має майже приватний характер. У ньому відправник просить М.Грушевського порекомендувати керівництву Львівського університету свого товариша-наддніпрянца на одну з вакантних посад. Лист закінчується словами: «Мое вітання Вашій високоповажній дружині. Сподіваючись Вашої шановної відповіді. З найбільшим поважанням до Вас. Микола Міхновський»²⁹.

Ці листи свідчать, що у другій половині 1890-х рр. М.Грушевський був відкритим для спілкування з М.Міхновським, і стосунки між ними були досить тісними. Але немає необхідних підстав для висновку про те, знаходили чи не знаходили вони спільну мову в питанні про майбутній статус України. Маємо свідчення, що після свого прибуття до Львова М.Грушевський чинив опір виходу книги «Україна irredenta» Ю.Бачинського³⁰. Він навіть запропонував своєму учневі М.Кордубі написати для «Записок НТШ» негативну рецензію на працю Ю.Бачинського³¹. З іншого боку, М.Грушевський під впливом подій, які розгорталися у другій половині 1890-х рр. в Україні, не відкидав питання про самостійницьку перспективу. Зокрема, напередодні XI археологічного з'їзду, що відбувся 1899 р., він підписав декларацію, як сам зазначив в автобіографії 1906 р., «під маніфестом реформованого народоства, що ставив оконечною ціллю політичну самостійність України»³². Це було невдовзі після його львівської зустрічі з М.Міхновським наприкінці 1897 р.

²⁵ Див.: Турченко Ф.Г. Микола Міхновський: Життя і слово. – К., 2006. – С.73–81.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.1. – Спр.536. – Арк.17.

²⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.102. – Оп.1898. – Д.150. – Л.6.

²⁸ Овсієнко О.Ф., Сарнацький О.П. Невідомі листи М.Міхновського до М.Грушевського // Архіви України. – 2003. – №1/3. – С.259–260.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.642. – Арк.1 зв. – 2.

³⁰ Грицак Я. Чи була школа Грушевського? // Михайло Грушевський і українська історична наука: Зб. мат. конф. – Л., 1999. – С.167.

³¹ Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського // Там само. – С.181.

³² Див.: Грушевський Михайло. Автобіографія 1906 року // Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упор. А.П.Демиденко. – К., 1992. – С.467; Плохий С. Великий перелік: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.63.

Цілком можливо також, що серед тих, з ким зустрічався М.Міхновський у Галичині, був і Ю.Бачинський. У всякому разі, підстав для зустрічі з ним було не менше, ніж із М.Грушевським.

Поїздки у Західну Україну сприяли кристалізації самостійницьких поглядів молодого М.Міхновського. Без сумніву, йому близьким був заклик Ю.Бачинського до «горстки свідомих українців будити серед української суспільності в Росії, оскільки це лише можливо, думки про політичну самостійність України»³³. Але М.Міхновський не погодився щодо змісту агітації, до якої закликав Ю.Бачинський, – говорячи про самостійність, спиратися на економічні аргументи й соціалістичну перспективу. Ідею самостійності України у своїй відомій брошурі, опублікованій 1900 р. у Львові, він пов'язував із боротьбою залежних народів за національне визволення, перспективою розв'язання національного питання у світі, а не змаганнями між «працею та капіталом».

Характеризуючи становище українського народу у складі Росії, М.Міхновський використовує поняття «зрабована нація». Він рішуче відкидає ідею про те, що «українська нація є тільки різноманітністю російської». Думку про «відрубність» українського народу він проводить через усю свою програму, завершуючи її наголосом: «Нехай вчені розшукують, хто був кому родичем – ображене чуття нації і кривда цілого народу гидують визнати моральні зв'язки з російською нацією!». Природною для нього є ситуація, коли народ має умови для «нічим необмежованої змоги всестороннього розвитку духовного й осягнення найліпшого матеріального гаразду». Перебування у складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. Звідси простий і переконливий висновок: «Державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність – національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин». М.Міхновський уважав, що історичні події ведуть саме до цього. Він передрікав, що двадцяте століття буде «боротьбою націй».

«Всесвітове національне питання, – зазначається у «Самостійній Україні», – вже зовсім достигло [...], а єдино можливим шляхом до його [...] дійсного та справедливого розв'язання [...] показати нації, що вже повстали проти чужого панування». Наводяться і приклади: антитурецькі повстання вірмен (1893 р.) і греків-критян (1896 р.), переможний антиіспанський виступ кубинців (1895–1897 рр.), боротьба південноафриканських бурів проти британської агресії. Про те, що це тільки початок «нового звороту» в історії людства, на думку М.Міхновського, указує, по-перше, «гостра боротьба [...], яку проводять зрабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів»; по-друге, це «той смертельний антагонізм, який існує між німцями й французами, англічанами й росіянами, коли зважити, яку масу регулярного війська утримують ворожі поміж себе нації». Автор «Самостійної України» передрікає стрімкий, обвальний розвиток цих процесів у ХХ ст. I, як бачимо, історичний прогноз щодо неминучої світової війни, краху імперій та епохи національних революцій, які охоплять усі континенти і супроводжуватимуться появою нових незалежних держав, виправдався.

³³ Бачинський Ю. Україна irredenta. – С.162.

У контексті цієї загальної проблеми «боротьби націй» М.Міхновський порушує гостре питання: «Чи визволення національне можливе для нас?». І дає ствердну відповідь: визволення України й набуття нею статусу незалежної держави не лише можливе, але цілком закономірне та навіть неминуче. Він відкидає думку про те, що український народ втратив здатність протестувати і «через те вже пізно відшукувати колишні права». Нагадуючи про виступи гетьманів П.Дорошенка й І.Мазепи, Кирило-Мефодіївське товариство, Т.Шевченка, селянські повстання 1880-х рр. тощо, М.Міхновський прагне переконати читача, що українці ніколи не погоджувалися зі своїм залежним становищем у Росії.

Для обґрунтування справедливості незалежницьких вимог М.Міхновський звертається і до норм міжнародного права. Сучасне йому становище України він вважає лише «антрактом» у вітчизняній історії після акту 1654 р.: «Антракт власне починається з 1654 р., коли Українська Республіка злучилася з московською монархією політичною унією. [...] Держава наших предків злучилася з московською державою «як рівний з рівним» і як «вільний з вільним», каже тогочасна формула, себто, як дві окремі держави, цілком незалежні одна від другої щодо свого внутрішнього устрою, схотіли з'єднатися для досягнення певних міжнародних цілей».

Водночас М.Міхновський розумів складність поставленої задачі. Він змальовує катастрофічну ситуацію, в якій опинилася українська нація після декількох століть бездержавного існування: «Сам Бог зробився чужинцем і не вмів української мови». На відміну від грецьких ілотів, які хоча б розуміли своє пригноблення, українці дійшли до такої межі, що «лише відчують його». «Така то є логіка подій і такі її наслідки»³⁴, – із гіркотою констатує він. Але «навпаки логіці подій (підкреслення наше – *Ф.Т.*) ми написали на своєму прапорі “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”»³⁵.

На це «навпаки логіці подій» звернув увагу І.Франко, коли став на захист М.Міхновського від нападок політичних опонентів, котрі звинувачували його в нереальності постановки питання про незалежність України з погляду на матеріальні («жолудові» або шлункові) обставини. У статті «Поза межами можливого» (1900 р.) І.Франко відзначав, що такий підхід властивий «здоровому холопському розумові» та закликав вирватися за його межі. Для прориву «за межі можливого» необхідна «сила волі й духу», тобто певні ірраціональні мотиви. Саме з таких позицій підходив М.Міхновський до обґрунтування ідеї незалежності, яку у «Самостійній Україні» називав «нашим ідеалом». І.Франко коментує: «Усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших і трудніших до досягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого»³⁶. Із цим не можна не погодитися, хоча ця думка контрастує з позитивістським розумінням досягнення істини, яке домінувало в науці ХІХ ст. Але сьогодні ми знаємо, що незбагненні шляхи

³⁴ Міхновський М. Самостійна Україна: Промова // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.67.

³⁵ Там само.

³⁶ Франко І. Поза межами можливого // Літературно-науковий вістник. – Т.Х. – Л., 1900. – С.2, 4.

історії не вписувалися у жодну схему, складену на раціональних підставах тодішньої гуманітарної науки.

Звертаючись для обґрунтування ідеалу самостійності до «сили волі й духу», у питанні найближчих перспектив М.Міхновський стоїть на ґрунті реалій. Тому найближчою метою партії у «Самостійній Україні» оголошується автономія: «Як партія бойова, партія, що виросла на ґрунті історії і єсть партією практичної діяльності, ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку маємо на оці. Ся мета – повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на цілу територію українського люду в Росії. [...] Наша нація добуде собі повну свободу і перший ступінь до неї – Переяславська конституція».

Деякий час «Самостійна Україна» вважалася програмою Революційної української партії (РУП). Однак у 1902 р. вона перейшла на соціалістичні й автономістські позиції. Уже в нарисі програми, опублікованому 1903 р., ідеться про необхідність повної автономії України в перебудованій на федеративних засадах Росії³⁷. Проте в роз'ясненні до цього документа зазначено, що це – програма-мінімум, а самостійна Україна залишається ідеалом, про який у програмі-мінімум немає сенсу говорити³⁸.

Пункт про автономію України й федеративну перебудову Росії містився у програмах новоутворених українських партій. Так, ліберально-народницька за своїм характером Українська демократична партія (УДП), утворена восени 1904 р., вимагала «для території, населеної українським народом, автономії»³⁹.

Під час російської революції 1905–1907 рр. національне життя в Україні поживалося, на що швидко відреагував М.Грушевський. Його політична діяльність у зазначений період розгорталася в руслі руху за конституційні реформи в Росії, у контексті яких він бачив можливість оптимального вирішення національного, у тому числі українського, питання. Формально на той час М.Грушевський не був членом жодної партії, прагнув стояти «понад партіями», хоча схилився до ліберально-демократичної національної течії суспільного життя. У травні 1905 р. він опублікував статтю «Конституційне питання і українство в Росії». Автор уважав, що Росія повинна бути перебудована на принципах децентралізації й обласного самоврядування. Адже «тільки децентралізація зможе забезпечити успішний економічний і культурний розквіт провінцій, і тільки організація самоврядування на національній підставі, [...] може зробити національність тим, чим вона має бути – підставою, ґрунтом економічного, культурного й політичного розвою, а не об'єктом боротьби». За проектом М.Грушевського, управління кожною з самостійних областей мало відбуватися обраним сеймом, повноваження якого цілком залежали від розмірів території. Таким чином, ішлося про автономію України та федеративну перебудову Росії, хоча такі терміни він ще не використовував⁴⁰.

³⁷ Нарис програми Революційної української партії // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.116.

³⁸ Там само. – С.121.

³⁹ Програма Української демократичної партії // Там само. – С.140.

⁴⁰ Див.: Грушевський М.С. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вістник. – Т.XXX. – Л., 1905. – С.25–26; Приймак Т. Конституційний проект М.Грушевського з

Без сумніву, стаття не залишилася поза увагою групи політиків, які виділилися зі складу УДП і наприкінці 1904 – на початку 1905 рр. утворили Українську радикальну партію (УРП), яка у своїй платформі передбачала вигоду автономії України у складі федерації⁴¹. Об'єднання УДП і УРП призвело наприкінці 1905 р. до створення Української демократично-радикальної партії (УДРП). У преамбулі до її програми, написаній М.Грушевським, ішлося про необхідність конституційного ладу Росії та перетворення її на «федерацію рівноправних автономних національно-територіальних одиниць». Зазначалося, що «такої автономії вимагає партія для всього українського народу». Із приводу ідеї соборності було сказано: «Думка про відрізані частки національного тіла ніколи не може покинути живу націю – не покине вона й нас, і виявлятиметься в наших змаганнях, у нашій тактиці й політичній боротьбі»⁴². До речі, на засадах вимоги «автономної України» створили наприкінці 1905 р. свою партію й українські соціал-демократи⁴³.

До революції 1905 р. М.Грушевський, який жив у Львові, працюючи в місцевому університеті, не наважувався відвідувати підросійську Україну, побоюючись репресій із боку влади. Під час революції загроза арешту зникла, чим він негайно скористався. Весною 1906 р. М.Грушевський приїхав до Петербурга, де після виборів до I Державної думи сконцентрувалося багато українських депутатів і політиків. Він опинився у центрі українського суспільно-політичного життя і став його неформальним лідером. Зокрема, М.Грушевський зустрічався з депутатами, виступав перед ними, активно співпрацював з російськомовним журналом «Украинская жизнь», який видавала українська фракція Думи, друкував тут свої статті, популяризував ідею децентралізації Росії, національно-територіальної автономії України тощо. Багато його дописів на актуальні теми українського й міжнародного політичного життя друкувалися 1905–1907 рр. в інших українських та російських періодичних виданнях або видавалися окремими збірками. Шукаючи шляхи вирішення «національного питання», справу визволення українців він уплітав у контекст демократизації Росії, запровадження у країні конституційних свобод і реорганізації на федеративних засадах. Зокрема, у передмові до збірника «Освобождение России и украинский вопрос» (Санкт-Петербург, 1907 р.) М.Грушевський, називаючи Росію «тюрмою народів», попереджав, що країна «не може розвиватися вільно й успішно, до поки у цьому переоблаштуванні не буде забезпечено вільного та природного існування й розвитку її складових частин – народів»⁴⁴.

С.Плохій звертає увагу на те, що М.Грушевський не розглядав питання національного визволення «як відновлення її історичних прав, даних Богдану Хмельницькому російськими царями, а згодом скасованих імперським урядом.

1905 року // Український історичний журнал. – 1991. – №1. – С.127–131; Корольов Г. Федералізм у конституційному проекті М.Міхновського на початку ХХ ст. // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2008. – Вип.14. – С.173–179.

⁴¹ Платформа Української радикальної партії // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.142–143.

⁴² Програма Української демократично-радикальної партії // Там само. – С.147–148.

⁴³ Матеріали другого з'їзду Революційної української партії // Там само. – С.154.

⁴⁴ Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.69.

Іноді він уживав цей аргумент, але тільки як додатковий»⁴⁵. У цьому відношенні видатний історик-позитивіст і політик-ліберал М.Грушевський істотно відрізнявся від юриста-практика й націоналіста-радикала М.Міхновського, який у «Самостійній Україні» використовував передусім історичні факти для легітимізації претензій на відновлення суверенітету.

М.Грушевський уважав, що українські національні вимоги має сенс подавати в контексті вирішення «національного питання» в Росії загалом, апелюючи до теорії «природного права» (але трактуючи його ширше – не лише як права людини, але народів на самовизначення), а відтак – слід шукати підтримки серед тих верств російського суспільства, які були схильні до діалогу у цьому питанні, головним чином серед російських лібералів і лідерів неросійських національних рухів імперії⁴⁶.

М.Грушевський із його поміркованими національно-ліберальними поглядами й талантом публіциста виявився прийнятним для соціалістів, з одного боку, і консерваторів – з іншого, та перетворився на загально визнаного лідера українства. Він став одним із керівників Товариства українських поступовців (ТУП), яке 1908 р. об'єднало більшість українських партій і національно-громадських організацій та обстоювало вимоги щодо автономії України й децентралізації російської держави. Програма ТУП зводилася до трьох основних вимог: «парламентаризм як основа державного ладу; федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав нашої народності, яка живе в російських кордонах; національно-територіальна автономія України у складі Російської імперії»⁴⁷. Як і раніше, М.Грушевський звертався до російських лібералів (передусім кадетів) із пропозицією підтримати українські автономістські вимоги. Його авторитет як надзвичайно талановитого публіциста визнавали навіть опоненти в національному русі. Зокрема, М.Міхновський у 1912 р. писав про М.Грушевського: «Значіння і вплив публіцистичних творів професора справді можна назвати величезним. [...] Найбільша з перемог, яку може одержати українець, досталося на долю проф. Грушевського: український нарід, який не вмів шанувати своїх діячів, який раз-у-раз обкидає їх болотом, а то й камінням, сей нарід увесь без різниці партійних чи інших поглядів з глибокою пошаною відноситься до імені проф. Грушевського ще за життя»⁴⁸.

Зазначимо, що напередодні Першої світової війни домінування автономістсько-федералістських настроїв не було особливістю підросійської України. Такі ідеї переважали і в Австро-Угорщині. Так, на нараді слов'янських депутатів австрійського райхсрату в лютому 1909 р. було досягнуто згоди про необхідність вироблення тактики спільної боротьби проти уряду імперії. У подальшому більшість слов'янських партій парламенту об'єдналися у Слов'янську унію, яка проголошувала своєю метою перетворення Австро-Угорщини на федерацію, в якій би слов'янські народи мали відповідні права⁴⁹. Чеський дослід-

⁴⁵ *Плохий С.* Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.70.

⁴⁶ Там само. – С.71.

⁴⁷ *Стебницький П.* Українська справа. – Петроград, 1917. – С.34.

⁴⁸ Сніп. – 1912. – 19 (3 березня) лютого.

⁴⁹ *Ненашева З.С.* Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века: Чехи, словаки и неославизм: 1898–1914. – Москва, 1984. – С.134–155.

ник Я.Б.Шмераль підкреслює, що на початку ХХ ст. всі політичні групи Чехії мали загальну рису: «Відсутність самої постановки питання про можливість вирішення цих суперечностей поза рамками монархії шляхом утворення на її основі самостійних національних держав»⁵⁰. Однак вимога автономії як програма-мінімум поляків і чехів не перекреслювала самостійницької перспективи. Серед ідеологів національно-визвольних рухів Польщі й Чехії не можна було почути, що часи державності «в минулому, а не в майбутньому». У цих краях сформувалася національна буржуазія та пролетаріат, не втратили національного ества залишки аристократії, а відтак маніпулювати з ідеєю безкласовості нації не було підстав.

У Польщі прагнення до відновлення незалежності вважалося загально-визнаною національною ідеєю як для консерваторів та лібералів, так і для соціалістів. «Соціаліст у Польщі, – писав ще наприкінці ХІХ ст. Ю.Пілсудський, – повинен прагнути до незалежності країни, а незалежність – неодмінна умова перемоги соціалізму в Польщі»⁵¹. Чехи прагнення до незалежності сприймали як цілком законне й очевидне. В одній зі своїх промов під час виборчої кампанії 1907 р. професор Т.Масарик наголошував: «Кожен розсудливий чех розуміє, що ми повинні вимагати своєї самостійності. [...] Для цього ми маємо не тільки природне й культурне право, але також історичне. Ми знаємо, що своєї самостійності не отримаємо одразу; тому ми прагнутимемо до перетворення австрійської держави, щоб воно було корисним нам із національного та політичного поглядів»⁵².

А от у підросійській Україні на виразно самостійницьких позиціях стояла лише невелика група інтелігентів, очолювана М.Міхновським. Саме вони заснували 1902 р. Українську народну партію (УНП), яка в «Десяти заповідях УНП» (1903 р.) своєю кінцевою метою оголосила ідеал незалежності та соціалізму: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей – от є національний всеукраїнський ідеал»⁵³.

У 1905 р. самостійницька УНП опублікувала конституційний проект – «Основний закон самостійної України – спілки народу українського», який був складений М.Міхновським (або за його безпосередньої участі чи керівництва)⁵⁴. В основу документа покладался принцип повної самостійності України. Так, згідно з проектом, країна мала стати федерацією – «Всеукраїнською спілкою вільних і самоправних земель», утворених на підставі своїх природних особливостей та окремішностей і заселених українцями. Пропонувався президентський тип республіки, але влада президента обмежувалася виконавчими функціями. Усі законодавчі прерогативи мали належати Раді представників і Сенату. Ідея створення двопалатного парламенту у федеративній державі

⁵⁰ Шмераль Я.Б. Образование Чехословацкой республики в 1918 году. – Москва, 1967. – С.8.

⁵¹ Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский: легенды и факты. – Москва, 1990. – С.25.

⁵² Ненашева З.С. Идеино-политическая борьба в Чехии и Словакии в начале XX века... – С.38.

⁵³ Десять заповідей УНП // Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Програми і матеріали. – К., 1993. – С.75–76.

⁵⁴ Книш З. Конституція України в проекті «Української народної партії» // Його же. Так перо пише. – Торонто, 1965. – С.88; Жук А. Лубенська конституція Української держави // Сучасність. – 1961. – №11. – С.98–106.

найкраще відповідала б, на думку авторів проекту, національно-економічним особливостям земель федеративної України, урахувавши інтереси її громадян.

У 1906 р. М.Міхновський написав програму УНП. У питанні соціально-економічної організації України проголошувалася соціалістична перспектива. Було визначено програму-максимум у національному питанні – повна незалежність українського народу та самостійна республіка⁵⁵. Але на шляху до цього партія визнавала й можливість федеративного зв'язку з іншими народами, хоча було оговорено, що «ми визначаємо тільки добровільні федерації народів, це значить добровільні федерації уже свободних народів. Росія, Австрія, Германія й інші, де разом із пануючими живуть десятки зневолюємих націй, мусять поперед розпастися; федерації потім коли зложаться, то зовсім не в межах сучасних держав, а в залежності від інтересів кожної нації»⁵⁶.

Таким чином, у питаннях майбутнього України, зокрема меж її суверенітету, М.Міхновський, який чітко і недвозначно декларував ідеал самостійності, перебував у гострій дискусії з М.Грушевським – переконаним прихильником автономії та федерації. «Ми ніколи не були прихильниками незалежності. [...] Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці й шибениці – це ніколи не захоплювало українських народників», – писав М.Грушевський 1920 р. Відразу до ідеї незалежності викликала й та обставина, що до гасел «Самостійної України», виявляється, «примішувалися [...] національна виключність і назадництво»⁵⁷.

Як зазначалося вище, досягти політичної автономії М.Грушевський сподівався в результаті співпраці з російською демократією і представниками інших «недержавних» народів, шляхом еволюційного перетворення імперії в конституційну федеративну державу. М.Міхновський уважав таку співпрацю безперспективною, не вірячи в те, що російське суспільство сприятиме національному самовизначенню українців. Ще у брошурі «Справа української інтелігенції в програмі УНП» (1904 р.) він попереджав, що перемога російської демократії в імперії не вирішить «українського питання»: «Російський парламент, в якому москалі завдяки своїй політичній і економічній силі матимуть разючу більшість представників, буде так без контролю і церемоній виробляти і прикладати до України й українців методи визиску і тримання в покорі, як і абсолютне сучасне правительство»⁵⁸. Так воно й сталося, коли в Росії почала діяти Державна дума. Незважаючи на лояльні щодо українців заяви деяких кадетів, загальний курс цієї партії залишався переважно унітаристським. Її лідер П.Мілюков сповідував теорію «зрілих» та «незрілих» націй, виявляючи прихильність та розуміння лише щодо національних вимог Польщі, Фінляндії та Прибалтики. У своєму виступі в Думі з приводу відзначення 100-річчя від дня народження Т.Шевченка (1914 р.) П.Мілюков заявив, що

⁵⁵ Програма УНП // Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програми і матеріали. – С.75.

⁵⁶ Програма УНП. – Чернівці, 1906. – С.1, 19–20, 22, 46.

⁵⁷ Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання: Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. – С.232.

⁵⁸ Справа української інтелігенції в програмі Української народної партії // Політологія: Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Л., 1996. – С.151.

здійснення політичної програми автономістів-федералістів для Росії «шкідливе й небезпечне»⁵⁹.

У той час, як М.Грушевський закликав до спільних дій із російською демократією та представниками інших неросійських народів, М.Міхновський стояв на позиції об'єднання на спільній національній платформі всіх українських політичних сил. Орієнтацію М.Грушевського на російську демократію деякі його біографи пояснюють тим, що він не бачив реальних можливостей завоювання національно-територіальної автономії силами самих українців.

М.Міхновський також гостро відчував недостатній рівень самоорганізації народу. Про це він писав неодноразово, водночас постійно шукаючи ті глибинні мотиви, які змогли б об'єднати українців для боротьби за відновлення власної державності. Розглядаючи співвідношення соціального й національного факторів, він прагнув довести, що націоналізм – не менш динамічна та життєдайна сила, ніж соціальні рухи: «Націоналізм – це велетенська й непоборна сила, яка надто яскраво почала проявлятися в ХІХ в. Під її могутнім натиском ламаються непереможні, здається, кайдани, розпадаються імперії і з'являються до історичного життя нові народи, що до того часу покійно несли свої обов'язки супроти чужинців-переможців. Націоналізм єднає, координує сили, жене до боротьби, запалює фанатизмом поневолені нації в їх боротьбі за свободу». М.Міхновський ще й ще раз звертав увагу української інтелігенції на величезний творчий потенціал націоналізму, який «створив великі національні культури й літератури: німецьку, норвезьку, фламандську, угорську, грецьку, італійську, чеську, сербську, болгарську». Він висловлював переконання, що українська нація йтиме «тим самим шляхом, як і поневолені народи Заходу, переїде його та повалить усе те, що стоятиме перепоною на тій дорозі»⁶⁰. Говорячи мовою сучасної науки, вірив у принципову «нормальність», європейський за суттю характер історичного шляху України.

Така оцінка М.Міхновським ролі націоналізму у світовій історії суперечила сприйняттю цього феномену М.Грушевським, який виходив з домінуючого в той час розуміння його як явища «реакційного», деструктивного, агресивного, зорієнтованого на національну ізоляцію та відмежування від загальнолюдських цінностей. По суті, згідно з ліберальною інтелектуальною традицією того часу, націоналізм сприймався ним як націонал-шовінізм⁶¹. Що ж стосується М.Міхновського, то він не протиставляв націоналізм загальнолюдським цінностям. У 1906 р. в газеті «Слобожанщина» він із цього приводу писав: «Ідея космополітизму й гуманізму не тільки не є противна ідеї націоналізму, навпаки – є тільки впливом її, тільки її продовженням, розвитком. [...] Уникаючи національного шовінізму пануючих націй, треба плекати здоровий націоналізм поневолених народів, бо він є джерело творчості, і тільки в тому заховуються зародки народної свободи і ясної будучності»⁶².

⁵⁹ Государственная Дума: IV созыв: Стенографический отчёт: 1914. – Санкт-Петербург, 1914. – С.903.

⁶⁰ Справа української інтелігенції в програмі УНП // Політологія... – С.56.

⁶¹ Див.: *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С.15; *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Запоріжжя, 2011. – С.307.

⁶² Слобожанщина (Харків). – 1906. – 25 березня.

Із наближенням світової війни майбутнє залежних народів Центрально-Східної Європи дедалі більше пов'язувалося з зовнішньополітичними факторами. Перед українцями постала проблема вибору: на чиєму боці виступати їм у майбутньому конфлікті між Російською імперією, з одного боку, та Австро-Угорщиною й Німеччиною – з іншого. І тут ми знову виявляємо протилежність поглядів двох політиків. Прагнучи наблизити вирішення «українського питання», М.Міхновський був переконаний, що поразка Росії лише загострить його. Схоже, що такі погляди домінували серед більшості вітчизняних самостійників, принаймні членів Української народної партії. Особливо яскраво засвідчив це «Універсал до народу українського усїєї соборної України», ухвалений на з'їзді УНП 21 січня 1913 р. С.Квіт називає його автором саме М.Міхновського⁶³. Це – дуже важливий документ, який яскраво демонструє суперечливість ситуації, в якій опинилася Україна напередодні світової війни. В універсалі аналізувалися можливі наслідки перемоги у війні Австро-Угорщини, яка за тодішнього співвідношення сил в Європі не буде повною, але супроводжуватиметься кардинальною трансформацією самої імперії Габсбургів, адже відсоток австрійського населення різко зменшиться, а польський вплив значно посилиться. Ця перемога «скінчиться приєднанням до неї (Австро-Угорщини – *Ф.Т.*) максимум Правобережної України, мінімум – приєднанням Поділля і Волині. Ці землі приєднуються до Галичини, поділять її долю. Австрія стане австро-угро-польською державою; відновиться наш історичний ворог – історична Польща – Річ Посполита».

Таку перспективу М.Міхновський уважав особливо згубною для України, вона тільки посилить розкол між Сходом і Заходом. Він виходив із переконання, що «українське питання» матиме більше шансів для розв'язання. В його розумінні – це здобуття незалежності України, якщо всі українські землі будуть об'єднані в рамках однієї держави. У конкретно-історичних умовах того часу більше шансів було в Російській імперії. В універсалі ця думка має характер чіткої формули: «Стоячи на ґрунті єдності й мобілізації українських земель, ми встаємо за приєднання Галичини, угорської України і Буковини до України російської. Таким чином, розв'яжуться раз назавжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське, лишиться єдине питання – українсько-російське, яке розв'язане буде легко»⁶⁴.

Свою програму щодо позиції українців у майбутній війні запропонував інший провісник самостійності України, представник молодшого покоління соціал-демократії – Д.Донцов (1883–1973 рр.). Якщо М.Міхновський був переконаний, що розгром Австро-Угорщини наблизить до вирішення «українське питання», Д.Донцов стояв на платформі підтримки Австро-Угорщини й мобілізації українських сил на поразку Росії. У виступі на II Всеукраїнському студентському з'їзді у Львові (липень 1913 р.) він закликав до повної «сепарації» України від Російської імперії: «Чинна участь в австро-російським конфлікті по боці Австрії в цілях реалізації програми сепаратизму – ось має бути гасло

⁶³ Квіт С. Дмитро Донцов: Ідеологічний портрет. – К., 2000. – С.117.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.705. – Оп.2. – Спр.122. – Арк.3–4.

нинішнього дня»⁶⁵. Поразка Росії, за переконанням Д.Донцова, призведе до консолідації «українського елементу в Австрії» та наближення самостійності. Перемога Росії означатиме знищення в Галичині вогнища української культури й перспектив на майбутнє⁶⁶.

На відміну від М.Міхновського і Д.Донцова, М.Грушевський чітко не формулював свою позицію в майбутньому збройному геополітичному конфлікті. У статті «Сараєвська трагедія», датованій 26 червня (9 липня) 1914 р., він розвінчував легенду про Франца-Фердинанда як про покровителя «мазепинців», і таким чином, по суті, відмежовувався від австрофільської орієнтації. З іншого боку, він не закликав і до підтримки Росії – позиція, яка домінувала серед українських політиків Наддніпрянщини в перший період світової війни. М.Грушевський говорив про необхідність виходити з ідеалів соборності України та радив розраховувати на «власні сили»⁶⁷.

Коли почалася Перша світова війна, здавалося, що підтверджуються найгірші побоювання Д.Донцова та його однодумців у Західній Україні. Російська влада розгорнула репресії проти українського руху, позакривала майже всі українські організації й видання. Після захоплення російськими військами Східної Галичини там із мовчазної згоди імперського суспільства, у тому числі й ліберальної інтелігенції, розпочався справжній погром українського політичного, економічного й культурного життя.

Антиукраїнська кампанія в Росії відбилася й на долі М.Грушевського. Коли в листопаді 1914 р. він повернувся з Австро-Угорщини до Києва, його заарештували і відправили у заслання до Симбірська. Поліція вважала його лідером «мазепинського руху», таємним учасником Спілки визволення України (СВУ), який відряджений Австрією, щоб вести антиросійську агітацію в Україні. Але й у засланні М.Грушевський не припиняв громадсько-політичної діяльності, підтримуючи зв'язок з однодумцями в Україні, виступаючи в легальній російськомовній пресі («Украинская жизнь», «Речь», «Русские ведомости») на захист українських вимог у культурно-освітній сфері, знайомлячи аудиторію з програмними постулатами українства, переконуючи російського читача, що воно далеке від австро-німецької орієнтації. Без сумніву, під час війни М.Грушевський задумувався про те, на кого «вигідніше» орієнтуватися українцям, мільйони яких були мобілізовані в армії по обидва боки фронту. Дискусія з цього приводу у спеціальній літературі не завершена. Висловлюються найрізноманітніші погляди, протилежні за змістом: орієнтація на Росію, на Австрію, на Німеччину, «на власні сили».

⁶⁵ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання // *Його ж.* Вибрані твори. – Т.1. – Дрогобич: Л., 2011. – С.33.

⁶⁶ Там само. – С.35. Якщо абстрагуватися від деталей, то реальна історія утвердження соборності України й відродження української державності виявилася значно ближчою до тієї схеми, яка представлена в універсалі УНП від 21 січня 1913 р., ніж у планах Д.Донцова, прихильників СВУ чи М.Грушевського. Щоправда, ця історія виявилася надзвичайно складною, важкою та розтягнулася на багато десятиліть.

⁶⁷ *Грушевський М.* Сараєвська трагедія // *Літературно-науковий вістник.* – К., 1914. – Т.65. – Кн.6. – С.430; *Іваницька С.* Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет»... – С.304.

Але жоден із них остаточно не доведений⁶⁸. Можливо, М.Грушевський, перебуваючи під постійним контролем поліції, виступаючи винятково в легальній пресі, цілком свідомо не давав підстав для однозначного тлумачення своїх поглядів.

На нашу думку, немає особливого значення, на чиему боці в роки Великої війни були реальні симпатії М.Грушевського. Важливіше, як його сприймали у суспільстві. Репресований російським режимом – він у роки війни закріпив за собою репутацію беззаперечного лідера українського руху, перетворився на його символ і навіть мученика. У своїх «Споминах» М.Грушевський писав, що наприкінці 1916 р., коли він уже жив у Москві, до нього зачастила молодь з України, із Києва, яка бажала бачити його вождем національного руху. Йому навіть вручили вітальний адрес та проінформували про організації молоді, «котра входила і у військові фронтові формації, і пускала свої прокламації. Образ був не дуже ясний. Серед молодіжці стрічалися очевидно, течії австро-фільські з противними: самостійницькі [...] з федералістичними»⁶⁹. Але, якщо виходити з усієї суми фактів і обставин, попередньої й наступної діяльності М.Грушевського, не вдаючись у конкретику геополітичних орієнтацій, можна стверджувати, що в роки війни він залишався в рамках автономістсько-федералістської, соборницької парадигми.

М.Міхновського початок війни також застав за кордоном, у Німеччині. Із великим труднощами, через Швецію та Фінляндію, він повернувся в Україну. У грудні 1914 р. був мобілізований, спочатку служив на Північному фронті, а згодом, як військовий юрист – переведений до Києва. Певний час він не поривав з УНП, яка після російської окупації Галичини та знищення там української преси й усіх національних інститутів вирішила відмовитися від підтримки Росії⁷⁰. Але участь М.Міхновського в розробці нового курсу партії документально не простежується. Судячи з окремих розрізнених фактів, під час війни він остаточно розійшовся зі своїм дітищем – Українською народною партією, з її соціалістичною програмою. Після революції 1905–1907 рр. М.Міхновський почав поступово переосмислювати власні погляди, він дистанціюється від соціалістів і переходить на консервативні позиції, залишаючись переконаним самостійником.

Під час війни коло спілкування М.Міхновського розширилося. Він співпрацював із національно зорієнтованими офіцерами російської армії. Інформацію про це залишив у своїх спогадах М.Єреміїв, який у роки війни служив у Києві при генеральному штабі, а в 1917 р. став секретарем Центральної Ради. М.Єреміїв добре знав М.Міхновського по Києву особисто. Він описав зустріч з ним в Українському клубі, що відбулася наприкінці 1916 р., і на якій були також поручик Л.Ган, кооператор О.Степаненко, інженер В.Коваль, адвокат Ф.Крижанівський (у майбутньому заступник

⁶⁸ Див.: Іваницька С. Українська ліберально-демократично партійна еліта: «колективний портрет»... – С.304–307; Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського. – С.79–80.

⁶⁹ Грушевський М. Спомини: Частина II // Київ. – 1989. – №8. – С.115.

⁷⁰ Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ: (Начерк курсу) // Ідея в наступі. – Лондон, 1938. – С.91.

голови Центральної Ради). «Перед цією, далеко не одноцільною і нефаховою аудиторією, – писав М.Єремійв, – М.Міхновський виклав свій план утворення українського війська, який полягав у тому, що кожний вояк російської армії – українець за походженням, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії»⁷¹. Інших деталей цієї зустрічі М.Єремійв не залишив, відтак важко судити, якою, власне, була її мета та як сприйняла аудиторія пропозицію М.Міхновського. Утім, важко припустити, що він прагнув до негайної організації української армії в умовах, коли ще існував царський режим. Певно, ішлося про плани на майбутнє.

М.Міхновський, як і багато хто з його сучасників, очевидно, відчував наближення краху Російської імперії. Гостра потреба у змінах і їх очікування «висіли» тоді в повітрі. Це розумів і М.Грушевський. Радикалізація охопила національний рух, представники якого дедалі частіше виступали з самостійницькими гаслами. «Події гнали на воду самостійникам, – писав М.Грушевський. – Світова війна з її нечуваним лукавством і цинізмом в національній справі: з кличами самостійності для поневолених народів і лютою кампанією на знищення українства на практиці дуже скріпила самостійницькі течії. [...] Федералізм дійсно став кепською забавкою»⁷². Інколи самостійництво декларували як кінцеву мету, що їй повинна передувати національно-територіальна автономія, інколи – про це не йшлося⁷³. Цілком можливо, що в таких умовах М.Міхновський прагнув створити певну організаційну структуру, яка б очолила процес формування української національної армії, коли для цього плином подій буде створено сприятливі умови. Вони виникнуть у березні 1917 р., коли впаде царський режим.

Таким чином, до 1917 р. в Україні сформувалися дві альтернативні концепції вирішення «українського питання», які особливо яскраво було втілено в поглядах і діяльності М.Грушевського та М.Міхновського. Домінувала автономістсько-федералістська концепція. У контексті національних вимог народів Центрально-Східної Європи, ураховуючи реальні можливості та зовнішньополітичні умови, федералізм української опозиційної еліти не виглядав свідченням її неповноцінності – навпаки, він мав цілком логічне обґрунтування⁷⁴. Тексти М.Міхновського свідчать, що він це розумів.

Але досить довго в науковій і популярній літературі самостійників зображували як невелику групу неврівноважених політиків, котрі ще до 1917 р. штовхали українську громадськість на «авантюру», нібито вимагаючи незалежності негайно й у повній мірі. Ця традиція веде початок ще з дореволюційних часів.

⁷¹ Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради // Український історик. – 1961. – №1/4. – С.100.

⁷² Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. – С.232.

⁷³ Див.: Телещун С.О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – С.26; Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Т.1. – С.228–230; ГАРФ. – Ф.102. – Оп.1916. – Д.10. – Л.32; ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.5. – Спр.40. – Арк.11, 114; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3560. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.18; Ф.3934. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–2; Державний архів Київської області. – Ф.Р.2793. – Оп.2. – Спр.748. – Арк.19.

⁷⁴ Див.: Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.7, 19.

У дійсності, підстав для таких звинувачень не було. М.Міхновський прагнув до федерації й автономії, а її досягнення розглядав як один з етапів на шляху до незалежності. Таким чином, самостійність визначалася кінцевою метою. Дискусія велася навколо питання: чи можливе в умовах України досягнення самостійності та чи варто щось робити, щоб її наблизити? М.Міхновський уважав, що в перспективі – можливе, але для цього необхідно формувати національну свідомість, у тому числі з використанням фактів героїчного минулого. Що ж стосується М.Грушевського, то федералізація російської держави й національно-територіальна автономія України для нього були, по суті, кінцевою метою національного руху, а досягати її необхідно в тісному контакті з російською демократією.

Як уявляється, до 1917 р. відмінності між цими концепціями здавалися неістотними. Адже в певному сенсі до 1917 р. автономістами-федералістами були і М.Міхновський, і М.Грушевський. Крім того, було невідомо, коли справа дійде до їх конкретного впровадження у життя. І тільки з початком Української революції, коли перед вітчизняною партійно-політичною елітою постало завдання вибору курсу, означився глибокий конфлікт між ними.

This article is devoted to comparison of political positions of two outstanding figures of the Ukrainian national movement – Mykhailo Hrushevs'kyi and Mykola Mikhnovs'kyi on the issue of Ukraine's future – autonomy within the federation or independent state. The views of each of these figures were studied in historiography, instead comparative analysis of ideas of independence and autonomy in the interpretation of M.Hrushevs'kyi and M.Mikhnovs'kyi was not held. Autonomist-federalist and independence projects are analyzed against the background of the evolution of Ukrainian political movement in the Russian and Austro-Hungarian empires late XIXth – early XXth, considering simultaneously the experience of other Slavic peoples.

Keywords: *Mykhailo Hrushevs'kyi, Mykola Mikhnovs'kyi, Ukrainian national movement, autonomism, samostiinytstvo.*

